

З. П. Гоменюк

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
аспірант кафедри теорії та філософії права

ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ У ДЕРЖАВОЗНАВЧІЙ ТЕОРІЇ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

© Гоменюк З. П., 2016

Розкривається філософський зміст функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського. Сучасний стан вітчизняного державознавства зумовлює необхідність переосмислення засад теоретичного і філософсько-правового державорозуміння як реального, об'єктивного явища, що перебуває у постійному розвитку, існує не само по собі, а у взаємозв'язку з економічними, політичними, духовними умовами життя суспільства, з природою людини, її потребами. Водночас важливим є також з'ясування меж втручання держави у суспільне життя, визначення форм і методів її діяльності, взаємодії з інститутами громадянського суспільства крізь призму актуалізації проблематики дослідження державотворчих процесів з огляду на традиційні підходи, запропоновані відомими вченими, наповнення їх новим змістом з урахуванням як світових процесів, так і особливостей розвитку вітчизняної державності.

Ключові слова: право, держава, правова держава, правова ідея, функції держави, державна влада.

З. П. Гоменюк

ФИЛОСОФСКИЙ СМЫСЛ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В ГОСУДАРСТВОВЕДЧЕСКОЙ ТЕОРИИ Б. КИСТЯКОВСКОГО

Раскрывается философский смысл функционирования правового государства в теории Б. Кистяковского. Современное состояние отечественного государственного управления предопределяет необходимость переосмысления основ теоретического и философско-правового понимания государства как реального, объективного явления, находится в постоянном развитии, существует не само по себе, а в тесной связи с экономическими, политическими, духовными условиями жизни общества, с природой человека, его потребностями. В то же время важно также выяснение пределов вмешательства государства в общественную жизнь, определение форм и методов ее деятельности, взаимодействие с институтами гражданского общества через призму актуализации проблематики исследования процессов государственной теории, учитывая традиционные подходы, предложенные известными учеными, наполнение их новым содержанием с учетом как мировых процессов, так и особенностей развития отечественной государственности.

Ключевые слова: право, государство, правовое государство, правовая идея, функции государства, государственная власть.

PHILOSOPHICAL MEANING FUNKTSIONUVANNYA STATE IN DERZHAVINSKY THEORY. KISTIAKOWSKY

Philosophical maintenance of functioning of the legal state opens up in the state known theory of B. Kistyakovsky. The modern state of ukrainianstate known necessitates rethinking the foundations of theoretical and philosophical-legal state understanding as the real, objective phenomenon, that is in permanent development, exists not self on itself, but in close connection with the economic, political, spiritual terms of the society life, with human nature, its necessities. At the same time important is also finding out of limits of state intervention in social life, determination of forms and methods of her activity, interaction with the institutes of civil society through the prism of the actualization of rangeproblems of the research of state-creative processes, taking into account the traditional approaches suggested by famous scientists, filling them with new content, taking into account both global processes and features of development the national statehood.

Key words: right, state, legal state, legal idea, state functions, state power.

Постановка проблеми. Оскільки в юриспруденції держава визначається як особлива форма організації суспільства, а такий її тип, як правова держава, пов'язується з пануванням (верховенством) права, пов'язаністю її правом, що виявляється у формі публічної владної сили, то для з'ясування філософської сутності функціонування такої держави необхідно зосередитися на пошуку адекватних осмислень низки аспектів, пов'язаних з тлумаченням багатьох терміно-понять та їх вживанням у цьому контексті.

Мета роботи – розкрити філософський зміст функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського.

Стан дослідження. У час, в який жив і активно працював й творив, обстоював свої наукові концепції Б. Кістяківський, вчення про державу, права людини були не менш актуальними, ніж тепер. У другій половині XIX ст. проблеми легітимізації правової держави порушували у своїх філософсько-правових працях такі авторитетні правознавці, як Б. Чичерін, П. Новгородцев, М. Ковалевський, В. Гессен, С. Котляревський та ін.

Як відомо, виникла, а відтак отримала початкову теоретичну інтерпретацію ідея правової держави наприкінці XVIII – на початку XIX ст. За сучасним енциклопедичним тлумаченням поняття цього ідеального типу держави пов'язується з самим терміном, введеним у науковий обіг німецьким юристом, професором Гейдельберзького і Берлінського університетів (у ньому згодом навчався і Б. Кістяківський) Р. Модем, однак це поняття формувалося й у певний спосіб трактувалося набагато раніше. Окремі ідеї правової держави (зокрема, обмеження державної влади законом) висловлювалися ще античними мислителями Платоном, Арістотилем, Полібієм та ін., але концептуального вигляду ідея правової держави набула у XVIII–XIX ст. Помітний внесок у це зробили Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Дайсі (Англія), Ж. Ж. Руссо, Ш.-Л. Мотеск'є (Франція), І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Р. Молль, Г. Єллінек (Німеччина). Серед тих, хто підтримував та розвивав ідеї правової держави в кінці XIX – на початку XX ст., були українські та російські правознавці: В. Гессен, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, М. Коркунов, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та ін." [1, с. 36].

Виклад основних положень. Незважаючи на те, що основним матеріалом вивчення є філософсько-правові і загальнотеоретичні державознавчі рефлексії видатного українського правознавця, концептуально сформульовані більше як сто років тому, однак використовувані нами

терміно-поняття (безумовно осучаснені) зберігають свою змістовну ідентичність у наших спробах їх екстраполяції у відповідні контексти, що, безумовно, не може негативно позначитися на сенсуальності трактування цих концептуальних положень, які мають глибоку історичну основу, оскільки ґрунтуються на осмислених державознавчих теоріях попередників, починаючи від античних мислителів. Це підтверджується насамперед таким неоднозначним застереженням українського правознавця: “Тільки в історичному дослідженні і тільки ставлячи перед собою мету вивчити розвиток і зростання державних установ, можна об’єднати в одному дослідженні держави усіх віків й усіх народів. Натомість у дослідженні догматичному, з яким ми матимемо справу в нашому курсі (йдеться про прочитаний Б. Кістяківським цикл лекцій про державне право. – З. Г.), таке об’єднання роботи зовсім неможливо. Тут необхідно вивчати різні державні утворення самостійно; інакше ми не зможемо вникнути і зрозуміти їх сутність, їх характерні ознаки й їх особливості. Для догматиків державної науки (до них у найкращому сенсі зараховував себе і український державознавець. – З. Г.) це було зрозумілим завжди, можна сказати, ще з часів Платона й Арістотеля” [2, с. 417].

Глибоко обізнаний з працями античних мислителів, Б. Кістяківський особливо підкреслював, що обидва згадані філософи вважали головною метою держави гармонію суспільних відносин і справедливість, цьому підпорядковувалося функціонування держави, що виявляється у формі публічної владної сили. І хоч докладно український правознавець не зупинявся на з’ясуванні сутності держави, він надавав перевагу “думкам філософів-ідеалістів усіх часів”, в яких простежував більш вдумливе, більш проникливе ставлення до держави, як думки Гоббса, Ніцше і Л. Толстого. І цю позицію значно легше зрозуміти, зокрема, якщо замість коментаря скористатися інтерпретацією античних учень про державу сучасних нам науковців. Так, аналізуючи державно-правове вчення Арістотеля, російський дослідник С. Мірзаєв зазначає: “Визначаючи поняття держави, Арістотель доходить висновку, що держава – це така складна сукупність громадян (повноправних членів політичного спілкування), яка існує для себе і в ім’я себе. Підхід до держави як до багатоскладної організації, що включає багато елементів, зумовив ставлення Арістотеля до поняття “громадянин”. Повноправний громадянин наділений сукупністю політичних прав, зміна обсягів яких спричиняє зміну поняття “громадянин” і форми держави” [3, с. 19]. Враховуючи ці засади, згаданий науковець констатує: “Називаючи найбільш правильною формою держави політію, Арістотель мав на увазі правління більшості в ім’я загальної користі. Політія є начебто помісю олігархії і демократії. В ній об’єднуються вільні від недоліків кращі сторони олігархії і демократії, що дає змогу називати її “середньою” формою і в цьому сенсі змішаною. Політія є, по суті, теоретичною конструкцією найкращої державної форми, і в цьому сенсі вона одночасно є еталоном для наслідування і критерієм визначення переваг і недоліків окремих державних форм” [3, с. 19]. Такий висновок цілком виправданий, якщо йдеться про сутність (у нашому контексті – зміст) держави незалежно від її форми чи типу, адже ця сутність, насамперед з огляду на функціонування, має свою динаміку розвитку, що залежить передусім від конкретного стану суспільства, соціальних завдань, та конкретизується у відповідних напрямках її діяльності, пов’язаних з виконанням чітко визначених функцій, наповнених відповідним соціально-правовим змістом.

Підкреслимо, що категорія “функція держави” належить до найскладніших і найважливіших терміно-понять у загальній теорії державознавства. Вона отримала інтерпретацію ще й у філософії права, що, як вже вище зазначалося, визначає функції як “головні напрями діяльності держави, які безпосередньо відбивають її сутність і призначення” [4, с. 369]. Оскільки філософи звикли трактувати категорію “функція” як зовнішній прояв властивостей будь-якого об’єкта у певній системі відносин, то з огляду на попередні тлумачення під функціонуванням держави необхідно розуміти вид державної діяльності. С. Бостан вважає, що “деякі юристи-державознавці у поняття “функція держави” вкладають саме такий зміст. Інші, відзначаючи тісний зв’язок функцій з діяльністю, вказують на недопустимість їх протиставлення: вони пропонують розуміти під функціями різні за обсягом поняття – саму діяльність держави (інколи зводячи її до діяльності державного апарату), напрям діяльності, аспект, вид, частину, зміст, характеристику, сутність

діяльності (В. Нерсесянц)” [5, с. 98–99]. Однак, на думку С. Бостана, “...найпоширенішим у науковій літературі є визначення функцій держави як напрямку її діяльності. Проте щодо цього існують різні підходи. На переконання одних науковців, функції держави – це основні (головні) напрямки її діяльності (О. Скакун), а на думку інших, – будь-які напрями діяльності, що характеризуються визначеністю (А. Венгеров). Пропонують також як функцію держави розуміти не тільки напрям, а й аспекти діяльності держави (І. Кузнецов)” [5, с. 99]. У третьому параграфі попереднього розділу зроблено спробу філософсько-правового осмислення категорії “функції держави” саме у контексті концепції Б. Кістяківського. Повернення до цього питання, на наш погляд, зумовлене насамперед тим, що йдеться про діяльність (функціонування) правової держави, у якій виражається і конкретизується її загальнолюдська сутність і соціальне призначення. Розглядаючи у главі V свого курсу лекцій про державне право основні елементи держави, український державознавець наголошував на пріоритетному вивченні не феодальної і не абсолютно-монархічної, а правової держави. Він, зокрема, зазначав: “Правова держава є перш за все організацією народу. Народ є основним елементом будь-якої правової держави, однаковою мірою як республіки, так і конституційної монархії. Тому істотною, невід’ємною ознакою правової держави є народне представництво. Тим не менше два інші елементи будь-якої держави – територія і влада – також необхідно присутні у правовій державі. Саме ці елементи сприяють тому, що держава є не безформною масою народу, а організованим народом” [2, с. 451].

Історія політичної думки, держави і права переконливо свідчить про залежність функцій держави та їх змістовного наповнення від конкретної історичної епохи, типу політичної системи суспільства, адже суспільство – це певна мережа необхідних відносин, які, взаємодіючи між собою, формують конкретний соціальний процес. Але суспільство – це не лише переплетіння суспільно-наслідкових взаємозв’язків, а ще й утілення уявлень про добро, справедливість, красу тощо. Враховуючи це і прагнучи обґрунтувати необхідність розуміння ціннісних вимірів людської природи, пишучи про державу, учений ототожнював її правову форму “з культурним людством, яке живе в культурній спільноті”. Для нього культурна людина як провідний чинник організованого народу й держава як суспільно-політичне явище – два поняття, які доповнюють одне одного: держава немислима без культурної людини, як і культурна людина без держави. У забезпеченні такого взаємозв’язку – сенс функціонування правової держави, “вищої форми державного буття, яку виробило людство як реальний факт”.

Не абсолютизуючи ролі держави, український правознавець, на відміну від своїх колег (зокрема П. Новгородцева, В. Гессена та ін.), стверджував, що саме за допомогою правової держави здійснюється те, що є важливим, потрібним і цінним для усіх – досягнення спільного блага – “формули, в якій виражаються ідеальні цілі і завдання держави як такої” [2, с. 427]. Ця актуальна думка кореспондується з висловлюванням сучасних дослідників. “Чи не найважливішою функцією сучасної європейської держави “загального добробуту”, що поєднує принципи демократичної, соціальної та правової держави, – вважають сучасні політологи, – є функція узгоджених інтересів різних соціальних груп та індивідів, розв’язання соціальних конфліктів, досягнення консенсусу з гострих соціальних проблем. Призначення держави як арбітра між конкуруючими силами полягає у знаходженні оптимальних політико-правових рішень, які б стабілізували всю політичну систему. Функцією такої держави є забезпечення діалогу між владою та громадськістю, своєчасне реагування на суспільні виклики. У зв’язку з цим у правовій державі розширюється змістове наповнення правоохоронної функції” [6, с. 69]. Звичайно, у свій час Б. Кістяківський не говорив про такий діалог, проте він однозначно стверджував, що у правовій державі законодавство повинно бути цілковито підпорядковане народу, бо повинно творитися за його безпосередньої участі і тому має відповідати його інтересам. “Держава сама по собі є найбільш всеохопною формою солідарності, – вважав учений, – і водночас вона веде до створення і вироблення якнайповніших і найвсебічніших форм людської солідарності” [2, с. 427]. На його думку, сприяючи зростанню солідарності між людьми, правова держава, реалізуючи свої функції, робить людину благородною, підносить її, дає їй можливість розвивати кращі сторони людської природи і в такий спосіб здійснювати ідеальні цілі. Саме у такій благородній й піднесеній ролі людини полягає справжня ідеальна сутність держави, бо на це спрямовується її діяльність.

Називаючи владу основною ознакою держави, український правознавець розглядав її як ідейний фактор, що формується правовими нормами. “Щоб визначити причину існування влади, – зазначає В. Тимошенко, – він (Кістяківський) пропонував розчленовувати явища, що до неї входять, на їх складові. Для цього потрібно чітко відрізнити соціально-психологічні елементи у тому процесі, який призводить до підкорення однієї людини іншою і до визнання одного владарюючим, а іншого – підвладним, від того, що утворилося завдяки історико-політичним умовам, тобто в результаті довгого процесу історичного розвитку, що призвів до створення сучасної держави, і нарешті від того, що є формально-юридичною стороною влади і що гарантується сучасним державно-правовим порядком” [7, с. 191].

Оскільки держава відповідальна за підтримання на належному рівні цього правопорядку, за дотримання його усіма суб'єктами правовідносин, то саме правова держава у своєму функціонуванні повинна бути націлена на досягнення морального виправдання її влади. Це виправдання, на думку українського державознавця, повинно полягати насамперед у зміцненні правового й громадського порядку, а також у регулюванні економічного життя і в задоволенні найважливіших матеріальних і духовних потреб усіх громадян. Таке моральне виправдання влади “учений вкладав у поняття натхнення (рос. – одухотворяющая. – З. Г.) ідея”, що поступово (у міру формування, становлення і розвитку правової держави) стає основною і найважливішою ознакою її влади. Щоправда, цим зовсім не вичерпується сутність влади, адже вона надто складне явище.

Враховуючи саме цю особливість, Б. Кістяківський вважав, що в логічній послідовності влада як основна ознака правової держави розвивається, по-перше, під впливом соціально-психічних причин, які призводять до творення престижу й авторитету, з одного боку, і почуття залежності і підпорядкування, – з іншого; по-друге, вона зобов'язана своїм існуванням багатьом історичним і політичним умовам, починаючи від боротьби рас і фактів підкорення однієї раси або нації іншій і закінчуючи соціальною боротьбою – боротьбою класів, що спричинена економічними відносинами і призводить до перемоги прогресивніших суспільних сил над відсталими і віджилими; нарешті, по-третє, відомі відносини панування й підпорядкування утверджуються і зміцнюються завдяки їх ідейному виправданню [8, с. 281].

У правовій державі сформульована ученим правова ідея – ідея належного бере гору над існуючим лише фактично, тому і фактичні відносини пристосовуються до належного у правовому відношенні. Отже, усі відношення володарювання виражаються і закріплюються у правових нормах. “Спочатку існуючі фактичні відношення, – зазначав учений, – набувають характеру відносин, освячених нормами права. З'являється переконання, що те, що є, повинно бути” [8, с. 281]. А відтак під впливом посилення панування правової ідеї відбуваються закономірні трансформації змістовного сенсу володарювання як однієї з провідних засад функціональної діяльності держави, яка знаходить для себе виправдання тільки на підставі панування правової ідеї, а точніше і конкретніше – верховенства права. А це означає, на думку ученого, що “...особи, наділені владою у правовій державі, підпорядковані правовим нормам однаково з особами, котрі не мають влади. Вони є виконавцями приписів, закладених у цих нормах. Влада є для них не стільки їхнім суб'єктивним правом, скільки їх правовим обов'язком. Цей обов'язок вони повинні нести, здійснюючи функції влади як відоме суспільне служіння (український державознавець посилається на трактати французького філософа права Л. Дюгі, який обґрунтував важливість цього принципу державної влади. – З. Г.). Виняткові повноваження їм надаються не в їх особистих інтересах, а в інтересах усього народу і держави”. На основі цих розмислів учений робить висновок: “Отже, влада в кінцевому результаті не є пануванням осіб, наділених цією владою, а служінням цих осіб на користь загальному благу” [8, с. 282].

Важливим стримувальним фактором влади та її суб'єктів виступають закони, тобто загальноприйняті правила поведінки усіх членів суспільства. “Повертаючись до питання про організацію державної влади у правовій державі та про участь народу в цій організації, – зазначав український державознавець, – маємо зауважити, що найважливіша функція влади – законодавство – у правовій державі цілковито підпорядковане народному представництву. Законодавство цілком зумовлює організацію і діяльність держави та їх елементів; воно регулює не тільки стосунки

поодиноких осіб і цілих гуртів людей між собою, але й відношення самої держави до громадян, а вкупі з тим і діяльність усіх державних установ. Зрозуміло, однак, що при свободі особи і самодіяльності суспільності особа сама повинна так чи інакше брати участь у виробленні норм або правил, виражених у законах, які будуть їх зв'язувати та зобов'язувати. У правовій державі поодинокі особи впливають на хід і характер законодавчої праці через народне представництво. У виборах народного представництва повинен брати участь, звичайно, весь народ; ніякі поділи народу і вирізнення з нього привілейованих груп стосовно права обирати народних представників, тобто ніякі обмеження виборчого права, є принципово неприпустимі” [9, с. 250]. Підкреслюючи особливу увагу Б. Кістяківського до формування законотворчого, тобто представницького органу держави, через який народ повинен здійснювати управління державними справами, В. Поздняков зазначає: “У правовій державі законодавство повинно бути цілковито підпорядковане народу. Б. Кістяківський наділяє громадян правової держави усіма політичними правами людини, що записані й у Конституції України 1996 р. Б. Кістяківський писав: “Жодні обмеження виборчого права є недопустимі”. Він підтримував прогресивні погляди щодо неприпустимості будь-яких неправових обмежень права обирати і бути обраним” [10, с. 54–55].

У цьому зв'язку важливою умовою функціонування правової держави, на думку українського державознавця, є гарантування загального виборчого права, адже “нема нічого, що такою ж мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність”. Б. Кістяківський наполягав: “Виборче право мусить бути загальним і рівним, а на те, щоби загальність і рівність були забезпечені на ділі, голосування мусить бути пряме і таємне”. Далі він обґрунтував свою позицію: “Вимога загального, рівного і прямого виборчого права з таємним поданням голосів є тепер головна вимога демократизму. При демократичному ладі кожен мусить мати виборче право, і ніхто не повинен бути його позбавлений. Тепер це стало аксіомою навіть для прихильників найскромніших інституцій” [9, с. 250–251].

Аналізуючи політико-правову практику західноєвропейського державного будівництва середини ХІХ ст., український правознавець був переконаний, що загальне виборче право цілковито відповідає запитам демократизму, а отже, може вважатися визначальною умовою функціонування правової держави. Цю думку він підтверджував прикладом тогочасної Німецької імперії часів канцлера Бісмарка, котрий, за словами Б. Кістяківського, “...поставив імперію на міцний базис, давши їй народне представництво, що обиралося на підставі загального і прямого голосування” [9, с. 251]. Прихильник плюралістичного підходу до вивчення багатьох соціально-правових явищ у цьому випадку скористався компаративістською методикою, щоби переконливіше репрезентувати свою позицію. До того ж глибоко обізнаний із тогочасною правовою системою провідних західноєвропейських держав, насамперед Німеччини, володіючи, по суті, енциклопедичними знаннями (підкреслимо принагідно ще раз цю вагому складову багатогранної ерудиції Б. Кістяківського), послідовно і неухильно дотримуючись основних засад неокантіанської філософії, учений не раз вдавався до порівняльного правознавства. Отже, якраз досвід функціонування правової системи Німеччини саме у частині формування вищими державними чинниками народного представництва прислужився йому для такого висновку: “Можна з певністю сказати, що державна єдність німецького народу дужчала і ставала тривкішою завдяки тому, що імперське народне представництво обирається через всенародне голосування” [9, с. 251].

Наскільки цінним і важливим для становлення правової держави цей досвід доводив Б. Кістяківський на прикладі іншої імперії – сусідки Німеччини. “По сорока роках після заснування Німецької імперії, – писав учений, – тією ж дорогою пішла Австрія. З різноплеменністю людності Австрійської імперії (до речі, яка з 1867 р. стала Австро-Угорською монархією. – З. Г.) і нещадною боротьбою між національностями Австрія особливо потребувала народного представництва, яке об'єднало б усі її народи і було б уособленням державної єдності. А таке представництво, що згуртовує та об'єднує, неодмінно повинно обиратися народним голосуванням. Австрійський уряд зі своїм імператором на чолі (а ним був у той час Франц Йосиф І, який, до речі, у перші роки свого правління, яке тривало понад 65 років, прихильно ставився до українців; у 1861 р. ухвалив виборчу ординацію до крайових сеймів за куріальною системою [11, с. 3530], а відтак сприяв

започаткуванню парламентаризму. – З. Г.) усвідомив, у чому полягає нагальна державна потреба для Австрії, і зрозумів, що державна єдність Австрії може бути врятована тільки загальнонародним і демократичним представництвом. Тому у першому десятилітті нашого століття (тобто ХХ ст.) ми й були свідками такого дивоглядного явища, що засновувачем і найенергічнішим борцем за всезагальне виборче право в Австрії був сам уряд... Отже, загальне виборче право в Австрії було заведено з ініціативи та наполягання самого уряду” [9, с. 251–252].

Незважаючи на деяку ідеалізацію зусиль державної влади в реалізації такої важливої функції держави, незважаючи на те, що про такі серйозні прогресивні перетворення в Австро-Угорщині громадянин Російської імперії міг писати з такою неприхованою симпатією (адже “недремне око” жорстокої цензури, яке оберігало “чистоту” самодержавія від небажаних демократичних впливів з потенційно ворожої держави напередодні Першої світової війни), незважаючи на властиву глибоко осмисленим пасажам, за допомогою яких ілюструється концептуально-продуманий філософсько-правовий виклад основних положень текстів, романтичну піднесеність (стиль письма українського державознавця заслуговує на окреме дослідження), маємо зазначити, що усі ці “нюанси” доволі виразно “працюють” на досягнення поставленої мети, а саме – на розкриття великих потенційних можливостей (щодо змістовності) цієї складової функціонування держави. Тому не випадковим є у цьому контексті твердження ученого, що саме “завдяки народному представництву... ціла організація правової держави має громадський або народний характер”. Виникає цілком закономірне запитання: чим це зумовлено? І на нього Б. Кістяківський дає чітку й однозначну відповідь: “Правильне й нормальне справляння державних функцій у правовій державі залежить від самодіяльності суспільності і народних мас. Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима. Свого повного розвою правова держава досягає за високого рівня правосвідомості і за сильно розвиненого в ньому почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку і державних установ лежить на самому народі. Але саме тому, що клопіт за державну і правову організацію покладено в правовій державі на самий народ, вона є справді зорганізована, тобто впорядкована держава” [9, с. 252].

У цій цитаті закладено глибокий смисл для роздумів над сучасними проблемами реалізації конституційної парадигми сучасного вітчизняного державного будівництва. Нерідко у таких роздумах вітчизняні науковці припускаються не лише недотримання чіткості формулювань загальноприйнятих, теоретично апробованих вітчизняною юриспруденцією категорій і понять, а й інтерпретують сам предмет дослідження, використовуючи сумнівні методологічні підходи, що властиві застосовуваному превентивному способу пізнання державно-правових явищ.

Безперечно, ці сентенції потребують ґрунтовного і розлогого коментаря, чого аж ніяк не можемо собі дозволити, враховуючи лімітні обмеження реалізації поставлених завдань нашого дослідження. Тут обмежимося лише одним: цілком погоджуємося з цитованою авторкою у тому, що в будь-якому (чи повному, чи частковому чи іншому) розумінні уявленої нею моделі правової держави, яку вона називає змістовною (важко збагнути, що у це поняття вкладається), не лише фактично не може існувати, ба, навіть спроектувати таку модель – надто складне науково-теоретичне завдання. На наше переконання, такої парадигмальної плутанини можна цілком уникнути, якби принаймні поверхнево ознайомитися з аналізованою нами працею Б. Кістяківського “Держава і особистість”.

Зазначимо, що таких чи подібних публікацій у вітчизняних органах друку немало, хоча у серйозних дослідженнях знаходимо науково вивірені положення, які дезавуюють такі інтерпретації з теорії правової держави, розставляють усі акценти, часто-густо посилаючись на напрацювання теорії держави в політико-правовій думці України, зокрема, на теоретичну спадщину видатного українського державознавця Б. Кістяківського. У цьому зв’язку ми цілком поділяємо позицію одного з провідних дослідників проблем правової державності Р. Гринюка. У виданій десять років тому монографії, присвяченій дослідженню теоретико-правових підходів у вивченні правової держави та їхніх зв’язків із реалізацією цієї моделі у сучасній практиці державотворчих процесів, аналізуючи загалом концепцію правової держави Б. Кістяківського, підкреслюючи,

зокрема, що "...центральним інститутом у системі органів державної влади, який забезпечує стабільність верховенства права та обмеженості держави правом й інтересами та потребами суспільства, є інститут народного представництва" (а саме на його функціональне забезпечення, як зазначалося вище, спрямовувалася діяльність правової держави. – З. Г.), Р. Гринюк слушно зауважує: "У зв'язку з цим... було б доречно нагадати багатьом сучасним державним діячам і політикам (до їх числа, на нашу думку, потрібно зарахувати й багатьох вітчизняних науковців. – З. Г.) слова Б. Кістяківського про те, що престиж та велич правової держави полягають не у недосяжності її влади, а у її опорі на народ і на право, хоча подібне значення інститутів народного представництва у правовій державі, на якому наголошує Б. Кістяківський, не повинно трактуватися як злиття державної влади з суспільством. Це було б не лише соціальною політико-правовою утопією, а й руйнацією самої ідеї правової держави" [13, с. 124].

Зазначимо у зв'язку з такою інтерпретацією, що для українського державознавця правова держава була не лише філософською ідеєю, а й осмисленою правовою реальністю. Філософський зміст її функціонування для нього втілювався водночас у певній інституалізованій формі безпосередньої організації державної влади (коли вона стає підпорядкованою праву і обмеженою суб'єктивним правом) і своєрідною політико-правовою моделлю чи ідеальним типом, якому властиві чітко визначені універсальні властивості та ознаки, що дають змогу вести мову про сутнісну спорідненість різноманітних конституційних і державно-правових форм. Однак незалежно від того, як розглядати цю державу (з філософсько-правових, загальнотеоретичних чи конкретно-практичних позицій) неодмінно все зводиться до з'ясування співвідношень держави і права, держави і суспільства, держави й особистості, як визначального кожного зокрема компонента загальної концепції. Акцентуючи увагу на важливості осмислення цих співвідношень для розуміння філософсько-правових засад інтерпретації сутнісних основ правової держави, Р. Гринюк наголошує передусім на тому, що специфічне співвідношення держави і права у правовій державі, український державознавець визначає поняттям "підзаконність" державної влади. Однак, на відміну від багатьох своїх сучасників, – підкреслює сучасний дослідник правової державності, – він пропонує дещо "нетрадиційний" погляд на це, здавалося б, широкоживане і цілком зрозуміле поняття. Річ у тому, що "традиційне тлумачення підзаконності передбачає регламентацію законом діяльності органів державної влади і слідування ними цим законам, яке фіксується через такий принцип, а саме – принцип законності. Отже, витлумачена підзаконність, за словами Б. Кістяківського, є настільки незаперечною гідністю державного ладу, що її домагаються не лише правові держави, а й абсолютистсько-монархічна державна влада" [13, с. 122].

Проте у сприйнятті й у реалізації цього принципу між цими двома формами держави існує істотна відмінність, на яку вказував український державознавець. Якщо в абсолютистсько-монархічній державі верховним правителем якої є король, цар, імператор, монарх чи будь-хто, в чийх руках сконцентрована вся повнота влади, який, контролюючи дотримання законів органами державної влади, сам залишається поза впливом цих законів і може змінювати їх відповідно до власних уявлень чи на догоду своєму оточенню, то дія принципу підзаконності у правовій державі ґрунтується на утвердженні правового статусу народу в особі людини і громадянина як носіїв прав. Цю відмінність Б. Кістяківський пояснював так: "Органи державної влади бувають насправді зв'язаними законом лише тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами. *Тільки маючи справу з уповноваженими особами, які можуть пред'явити правові претензії до самої держави*, державна влада виявляється вимушеною незмінно дотримуватися законів" (курсив автора. – З. Г.) [9, с. 246].

Розгляд співвідношення держави і права, звісно, передбачає ґрунтовне "занурення у концептуально не прості теоретичні узагальнення, зроблені понад сто років тому українським державознавцем". Якщо саме з таких позицій до дослідження цього питання ще десять років тому підійшов Р. Гринюк, то сучасний науковець І. Жаровська у цікавій монографії, присвяченій

сучасній інтерпретації правових категорій феномена державної влади, обмежилася фактично лише посиланням на працю “Держава і особистість” Б. Кістяківського. Вона, зокрема, пише: “Найважливіші, визначальні риси права прямо залежать від держави, причому саме від тих особливостей держави, які характеризують її як владну силу, як орган примусу, здатний нав’язувати свою волю, свої настанови усьому населенню, надавати їм загальнообов’язковий характер. Чітко і логічно цю подвійну природу влади при демократії визначив філософ права Б. О. Кістяківський (наукове амплуа якого було значно ширшим, бо, крім філософії права, він чималий внесок зробив у соціологію права, в теорію держави і права тощо. – З. Г.)”. Як, на думку науковця, визначається ця подвійна природа влади? Відповідь така: “Він (тобто Б. Кістяківський) вказував, що органи державної влади в правовій державі мають бути наділені достатньою силою, щоб втілювати в життя закони і прискіпати їх порушення. Але в правовій державі повноваження органів державної влади визначаються суворими рамками закону. А зв’язаними законом вони можуть бути тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб’єктивними публічними правами” [14, с. 59].

На жаль, тепер нерідко трапляється, що науковці надто неухважно (на межі ігнорування) ставляться до цінної спадщини кращих представників політико-правової думки минулого, що, звичайно ж, істотно знижує науковий рівень сучасних праць з теорії та історії держави і права. На щастя, подібні випадки все ж таки не переростають у системні тенденції, бо здебільшого творча наукова молодь, наполегливо й успішно долаючи стереотипи недавнього тоталітарного минулого, відкриває для себе, осмислює й інтерпретує відповідно до вимог сьогодення концептуальні ідеї правової держави, запропоновані й обґрунтовані на початку минулого століття нашим співвітчизником, котрий заглядав у найглибшу сутність соціально-правових феноменів, досліджував співвідношення держави і особистості, а в цьому контексті розкривав філософський зміст функціонування правової держави як особливого типу взаємозв’язку держави, права і демократії. Зроблені українським державознавцем узагальнення й концептуальні обґрунтування, сприйняті креативними вітчизняними правознавцями вже в нових суспільно-політичних реаліях незалежної української державності, отримали визнання і творчий розвиток у працях сучасних теоретиків держави і права. Чи ж не ідейно-теоретичними настановами, що впливають із положень, відстоюваних Б. Кістяківським у згадуваній вище його праці, чи ж не глибокими пізнавальними ресурсами духовно-сислового потенціалу феноменів держави і права, які відкривав український державознавець, пройняті каузальною вивіреністю теоретичні висновки, твердження тощо. Ось приклад успадкування, переосмислення й осучаснення засадничих концептів, якими характеризується правова держава Б. Кістяківського. Розглядаючи сучасну державу як основний елемент політичної системи громадянського суспільства, Н. Пронюк – один із авторів навчального посібника з теорії держави і права, характеризуючи основні ознаки правової держави, якими й зумовлений зміст її функціонування, стверджує: “До соціально-змістовних ознак правової держави насамперед належать відмінність від попередніх держав (деспотичних, абсолютистських, поліцейських), де відносини між суспільством та державою будувались на основі відносин “влада – підпорядкування”; особа та пануючий суб’єкт (представник держави) є рівноправними партнерами, котрі уклали своєрідну угоду про взаємне співробітництво та взаємну відповідальність. Однією з основних ознак правової держави є визнання основного соціального вектора у взаємовідносинах між людиною й державою в напрямі “від людини до держави”. Держава не всевладна щодо людини, вона має здійснювати свою діяльність (тобто виконувати одну з основних своїх функцій. – З. Г.) в узгодженні з правами і свободами громадянина. При цьому її позитивна відповідальність полягає у тому, що держава має створювати умови, необхідні для здійснення прав і свобод людини, а негативна – у зобов’язаннях відшкодовувати збитки (матеріальні, моральні), спричинені порушенням прав і свобод особи з боку органів, службових чи посадових осіб держави” [5, с. 156]. Отже, тут йдеться цілком виразно про таку визначальну доміную функціонування правової

держави, як обмежувача влади, яким, на переконання Б. Кістяківського, були права та свободи особи.

Аналізуючи праці українського державознавця “Держава правова і соціалістична”, “Сутність державної влади”, у контексті висвітлення концептуальних проблем теорії функцій сучасної держави, доктор юридичних наук О. Лощикін дійшов висновку, що якими б не були, за визначенням українського державознавця, цілі держави, що здійснювалися шляхом її функціонування, вони повинні сприяти забезпеченню “солідарних інтересів людей”. У цьому й полягають справжні цілі держави. Розвиваючи цю думку, автор далі зазначає: “Ці свободи – настільки невід’ємне право кожної людини, вважав Б. О. Кістяківський, що той державний лад, у якому вони порушуються, не може бути визнаний нормальним, незалежно від того, у чийх руках влада. Там, де цих свобод немає або де вони у будь-який час можуть хоча б тимчасово скасовуватися, немає навіть елементарної політичної свободи, там державна влада має характер насильницький, а не правовий” [15, с. 54]. І саме тим відрізняється правова держава, яку український державознавець визначав, як “правову організацію народу, що володіє в усій повноті своєю власною, самостійною і ні від кого не запозиченою владою”, від інших типів таких утворень, що в ній завдяки невід’ємним правам і недоторканності особи державна влада не тільки обмежена, а й жорстко підзаконна, як про це й говорилося вище.

Крім того, ще на один важливий аспект змістовного наповнення функціонування правової держави звернула увагу Н. Хома. Досліджуючи процеси становлення та розвитку інституту соціальної держави, її моделей, аналізуючи основні наукові підходи до осмислення феномена соціальної держави, дослідник підкреслила, що у творчій спадщині Б. Кістяківського соціальні питання, вирішення яких пов’язане з механізмом функціонування держави, розглядаються крізь призму концепції правової держави. Цю думку автор ілюструє цитатою з праці “Держава і особистість” українського державознавця, які наведемо за публікацією у “Вибраному”: “Мета соціального розвитку є не в тім, щоб усі члени суспільства перевтілилися в опікованих, що мають надію лише на милосердність і добродійність з боку суспільства, а в тому, щоб нікому не треба було чекати добродійності... *Отже, не силою почуття жалості, а силою самої природи правової організації в нормальному соціальному ладі кожній людині мусить бути гарантоване право на гідне людське існування, що править за основу для цілої низки правових домагань особистості* (курсив автора. – З. Г.). Треба, щоб кожна людина домагалася; тільки тоді вона буде і сміти, тобто буде вільною” [9, с. 259–270].

І ще один, на наш погляд, істотний аспект доволі виразно проступає з цього висловлювання, на цьому й акцентує увагу Н. Хома, підкреслюючи: “Б. Кістяківський вважав, що правова держава, на зв’язку з якою часто наголошують дослідники соціальної держави, – це держава заможних людей” [16, с. 111]. На підтвердження цієї думки знову ж таки дослідник наводить цитату із цієї ж праці українського державознавця: “... Коли правову державу називають буржуазною, то цим ім’ям визначають не саму державу, а оту соціальну й економічну будову, яка є підмурком сучасної правової держави. Натомість термін “правова держава” слугує для визначення юридичного характеру самої держави даного типу” [9, с. 254].

Отже, дослідження функціонування правової держави, його філософсько-змістового наповнення українським державознавцем у цьому ракурсі було доволі успішним і вагомим, що, за словами його самого, “з теоретичної точки зору це вельми важливо” [9, с. 254], адже йому вдалося обґрунтувати низку положень, що за слушною оцінкою О. Лощикіна (а з нею ми цілковито погоджуємося), “без будь-яких застережень можна віднести до фундаментальних досягнень у сфері теорії держави і права” [15, с. 54]. До цього, як видається, варто додати, що й такими ж вони можуть вважатися й стосовно філософії права, адже розуміння філософської сутності держави як інституції, покликаної в ідеалі слугувати реалізації загального блага та обстоювати солідарні

інтереси громадян, обґрунтування положення, за яким держава має стати суто правовою установою і визнання можливостей соціально-правового компромісу між різними соціальними верствами в умовах поглиблення правових реформ тощо константуантні аспекти – усе це філософсько-правова проблематика, якою одночасно з іншими важливими загальнотеоретичними державознавчими питаннями переймався Б. Кістяківський.

1. Шемшученко Ю. *Правова держава* // *Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. колегії) та ін. – К.: Укр. енцикл. – Т. 5: П-С. – 2003. – 736 с.*
2. Кістяковський Б. А. *Государственное право (общее и русское). Лекции, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году* // Б. А. Кістяковський “*Философия и социология права*” / сост., примеч., указ. В. В. Сомова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 415–571.
3. Мирзаев С. Б. *Античные учения о формах государства* / С. Б. Мирзаев // *Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы* / отв. ред. В. С. Нерсисянц. – М.: Институт государства и права АН СССР, 1982. – С. 17–24.
4. Бачинін В. А. *Філософія права: словник* / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панів. – К.: Концерн. ВД “Ін-Юре”, 2003. – 408 с.
5. *Теорія держави і права: навч. посіб.* / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 2013. – 348 с.
6. Горбач О. *Політологія: навч. посіб. – 2-ге вид., доп. та перероб.* / О. Горбач, Р. Демчишак. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – 260 с.
7. Тимошенко В. І. *Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): моногр.* / В. І. Тимошенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.
8. Кістяковський Б. А. *Социальные науки и право. Очерки...* // Б. А. Кістяковський “*Философия и социология права*” / сост., примеч., указ. В. В. Сомова. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 5–414.
9. Кістяківський Б. О. *Держава і особистість* // Богдан Кістяківський “*Вибране*”. – К.: Абрис, 1996. – С. 237–274.
10. Поздняков В. М. *Філософія права Б. Кістяківського* // В. М. Поздняков “*Історія філософської думки України ХХ ст.*”: посіб. – К.: Педагогічна думка. С. 51–55.
11. *Енциклопедія українознавства: перевид. в Україні.* – Львів: НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3205–3560.
12. Яремчук С. В. *Юридична парадигма права і держави* / С. В. Яремчук // *Актуальні проблеми юридичної науки-2012: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 14 грудня 2012 р.)* / за заг. ред. В. К. Матвійчука, М. І. Карпенка. – К., 2013. – 506 с. – С. 155–157.
13. Гринюк Р. Ф. *Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація* / Р. Ф. Гринюк. – К.: Концерн “Видав. Дім “Ін Юре”, 2004. – 388 с.
14. Жаровська І. М. *Державна влада: правові категорії: моногр.* / І. М. Жаровська. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2012. – 196 с.
15. Лоцихін А. М. *Функції сучасної держави: нарис юридичної теорії: моногр.* / А. М. Лоцихін. – К.: Логос, 2013. – 228 с.

REFERENCES

1. Shemshuchenko Yu. *Pravova derzhava [Legalstate]* // *Yurydychna entsyklopediya: v 6 t. / red. kol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova red. kol.) ta in. K.: Ukr. Entsykl. T. 5: P-S. 2003. 736 p.*
2. Kistjakovskij B. A. *Gosudarstvennoe pravo (obshheirusskoe). LekciichitannyyevMoskovskomkommercheskominstitutev 1908/1909 akademicheskogodu [Constitutional law (common and Russian). Lectures in the Moscow commercial institute in 1908/1909 academic year]* // B. A. Kistjakovskij *Filosofija i sociologija prava / sost., primech., ukaz. V. V. Somova. SPb.: RHGI, 1999. pp. 415–571.*
3. Mirzaev S. B. *Antichnyeuchenijaoformahgosudarstva [Theancientdoctrineofthestateforms] / S. B. Mirzaev // Istoriko-pravovyeissledovaniya: problemyiperspektivy / отв. red. V. S. Nersesjanc. – M.: Institut gosudarstva i prava AN SSSR, 1982. pp. 17–24.*
4. Bachynin V. A. *Filosofiya prava [Thephilosophy of law]: slovnyk [dictionary] / V. A. Bachynin, V. S. Zhuravs'kyu, M. I. Paniv. K.: Kontsern. VD “In-Yure”, 2003. 408 p.*
5. *Teoriya derzhavy i prava [The theory of the state and right]: navch. posibnyk / S. K. Bostan, S. D. Husaryev, N. M. Parkhomenko ta in. K.: VTs “Akademiya”, 2013. 348 p.*
6. Horbach O. *Politolohiya [Politology]: navch. posibnyk. 2-he vyd., dop. ta pererob. / O. Horbach, R. Demchyshak. L'viv: vyd-vo L'vivs'koyi politekhniki, 2013. 260 p.*
7. Tymoshenko V. I. *Rozvytok teoriyi derzhavy v*

polityko-pravoviy dumtsi Ukrainy i Rosiyi (kinets' KhKh – pochatok KhKh st.)[The development of the theory of state in the political and legal thought of Ukraine and Russia (late XIX – early XX centuries).]: Monohrafiya / V. I. Tymoshenko. – K.: In-t derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrainy, 2004. 358 p. 8. Kistjakovskij B. A. *Social'ny# nauki i pravo. Ocherki...*[Social sciences and law. Essays...]/ B. A. Kistjakovskij. *Filosofija i sociologija prava / sost., primech., ukaz. V. V. Somova. SPb.: RHGI, 1999. pp. 5–414.* 9. Kistyakivs'ky B. O. *Derzhava i osobystist'*[State and personality]// Bohdan Kistyakivs'ky. *Vybrane. – K.: Abrys, 1996. pp. 237–274.* 10. Pozdnyakov V. M. *Filosofiya prava B. Kistyakivs'koho*[The philosophy of the B. Kistyakivsky rights] // V. M. Pozdnyakov. *Istoriya filosofskoyi dumky Ukrainy KhKh st.: posibnyk. K.: Pedahohichna dumka. pp. 51–55.* 11. *Entsyklopediya ukrajinoznavstva*[Encyclopedia of Ukraine knowlage]: perevyd. v Ukraini. L'viv: NTS, 2000. T. 9. pp. 3205–3560. 12. Yaremchuk S. V. *Yurydychna paradyhma prava i derzhavy*[A legal paradigm of law and state] / S. V. Yaremchuk // *Aktual'ni problemy yurydychnoyi nauky – 2012: mater. mizhnarod. nauk.-prkt. konferentsiyi (Kyyiv, 14 hrudnya 2012 r.) / Za zah. red. V. K. Matviychuka, M. I. Karpenka. K., 2013. pp. 155–157.* 13. Hrynyuk R. F. *Ideya pravovoyi derzhavy: teoretyko-pravova model' i praktychna realizatsiya*[An idea of the legal state: theoretical and legal model and practical realization] / R. F. Hrynyuk. K.: Kontsern “Vydav. Dim “In Yure”, 2004. 388 p. 14. Zharovs'ka I. M. *Derzhavna vlada: pravovi katehoriyi*[State power: legal categories]: monohrafiya / I. M. Zharovs'ka. L'viv: Vydavnytstvo L'vivskoyi komertsynoyi akademiyi, 2012. 196 p. 15. Loshchykhin A. M. *Funktsiyi suchasnoyi derzhavy: narys yurydychnoyi teorii*[The functions of the modern state: an essay of legal theory]: monohrafiya. / A. M. Loshchykhin. K.: Lohos, 2013. 228 p.